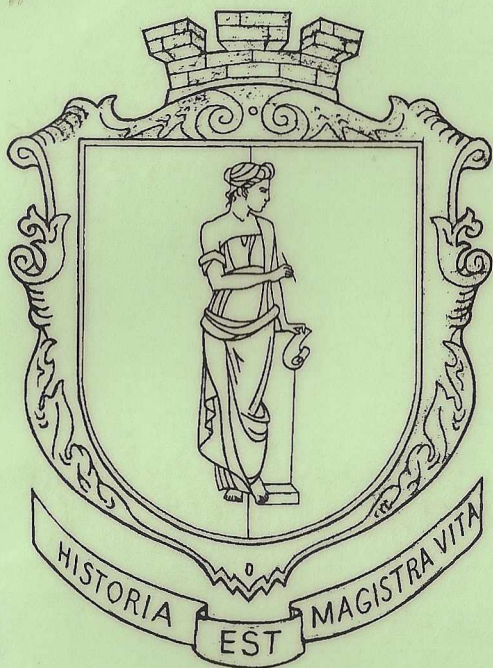

94/100/082)

Д 70

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 4

МОСКАЛЕНКО В.Г.
*доцент, кандидат
історичних наук*

ІНСТИТУТ ВИБОРІВ В КОЗАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (XVI-XVII ст.): ІСТОРИЧНО ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

В суспільно-політичному житті країн, що будують громадське суспільство, важливу роль відіграє інститут виборів. Публічний і політичний характер інституту виборів задається насамперед, волевиявленням народу, що реалізується в найбільш загальному вигляді через вибори, основні принципи яких законодавчо згруповані в систему.

Загальновідомо, що виборча система - це передбачений законодавством порядок формування представницьких органів влади. Встановлення тієї виборчої системи є наслідком історичного, суспільного, економічного розвитку, традицій політичної культури, розстановки соціальних груп та ін.

Звертання до історії розвитку інституту виборності вимагає уточнення: якому смислу і змісту в його тлумаченні надається найбільшого значення. До того ж різні покоління людей неоднозначно сприймають інститут виборності. Одні ототожнюють його з свободою, інших привертає рівність між громадянами.

Якщо ж акцентувати увагу на соціально-політичних аспектах, то в цьому напрямку на перший план виступає питання влади та її виборності. З правової точки зору - це означає приналежність усієї суспільної влади народові, вільне здійснення останнім своєї волі в інтересах як усього суспільства, так кожної людини й громадянина.

Об'єктом дослідження даної роботи є спадщина інституту виборності за часів козацької республіки.

Предметом дослідження автор обрав проблему розвитку елементів виборності в XV-XVII століттях на теренах сучасної України.

В кінці другого на початку третього тисячоліття вийшло ряд публікацій, які об'єктивно, в загальному плані висвітлюють пройдений козацтвом історичний шлях. В історичній і правовій науці з досліджуваної проблеми відповідних робіт обмаль, а ті, які з них видані, розглядають лише окремі аспекти інституту виборів [1].

Актуальність проблеми забезпечується тим, що неупереджений аналіз, осмислення процесу становлення інституту виборів є запорукою не повторення помилок минулого. Досвід минулого необхідно враховувати в сучасній практиці становлення народовладдя, державотворення через його наукове узагальнення, критичне осмислення.

Епоха козацької республіки залишила глибокий слід у народній пам'яті, істотно вплинула на менталітет нації, систему цінностей, соціальних, державно-політичних, національних, конфесійних та індивідуально-особистих уявлень про ідеали правди, справедливості. Комбінуючи різні впливи і спираючись на засади минулого, Запорізька Січ намагалася прийти до власного українського політичного устрою, який деякі історики визначають як "християнську козацьку республіку" [2].

Війську Запорізькому Низовому справді були притаманні деякі риси демократичної республіки: не існувало кріпацтва, феодальної власності на землю, панувала формальна рівність між усіма козаками – право на користування землями та іншими угіддями, участі у радах та інші. Усі органи управління були виборними.

Вищим органом влади на Запорізькій Січі була загальновійськова рада, в якій мали право брати участь всі без винятку козаки. Козацька ватага започаткувала звичай, за яким найважливіші питання під час зібрання козаків вирішувалися на раді. Цей звичай сформувався впродовж XV-XVI ст., коли завершався процес становлення козацької організації та звичаєвого права Запорізької Січі. Військова рада стала вищим органом її самоврядування.

З утворенням козацького реєстрового війська його вищим органом самоуправління теж стала військова рада, яка принципово не відрізнялась від ради запорожців.

У першій половині XVII ст. реєстрові козаки домагалися від Речі Посполитої визнання їхнього права на проведення військових рад. Але сеймові ординації 1614, 1638 рр. заборонили реєстровцям скликати раду. Та, незважаючи на це, до придушення козацького повстання 1637-1638 рр. реєстровці продовжували вирішувати основні військово-політичні питання на раді.

Під час військових походів та антипольських повстань кінця XVI - першої половини XVII ст., в яких брали участь реєстрові та низові козаки, відбувалися їх спільні ради, що проходили, як правило, в містечку Трахтемирів (згодом Батурина) та урочищі Маслів Став.

З утворенням козацької республіки і пізніше загальновійськова рада не мала офіційної назви. За старим запорізьким звичаєм раду називали "колом", "великим колом" чи "колесом".

Історично-правова література не знає єдиної назви для загальновійськової ради. Українські джерела називають її "козацькою", "військовою", "явною", "великою" радою, польські - "сеймом", "вольним сеймом", російські – "сонетом черни", "большой радой".

В українських джерелах другої половини XVII ст. зустрічається назва "Генеральна рада". У 1657 р. цареві повідомляли, що Івана Виговського обрано гетьманом у Чигирині на генеральній раді. Ю.Немирич у "Маніфесті до володарів Європи" 1658 р. користувався назвою "Генеральна рада". С.Величко називав генеральною Глухівську раду 1669 р.

У XIX – на початку XX ст. науковці користувалися назвами "козацька рада", "військова рада", "загальна військова рада". У 20-ті роки XX ст. історики держави і права запровадили назву "Генеральна рада", чим підкреслювали її принципову відмінність як органу державної влади від ради, що функціонувала до утворення держави.

Різні назви цієї установи знаходимо і в сучасній історіографії та правознавстві. Так, автори "Юридичної енциклопедії" запровадили назву "Генеральна військова рада". На наш погляд, максимально наближеного до сутності цього органу є назва "загальновійськова рада". Загальновійськову раду називали в конкретно-історичних умовах "чорною", "чернецькою" або "червневою". Науковці по-різному тлумачать сутність чорної ради. А.Окіншевич та більшість сучасних дослідників пов'язують назву чорної ради з участю в ній широких народних мас – "черні". Тому, мабуть польське законодавство кваліфікувало скликання чорної ради як тяжкий злочин.

За сеймовою конституцією 1635 р. найактивніші учасники чорної ради підлягали виключенню з козацького реєстру та притягненню до кримінальної відповідальності. Ініціатори скликання чорної ради засуджувались до страти.

Українська козацька держава легітимізувала чорну раду за умови, якщо вона проводилася з санкції гетьмана. І.Брюховецький у липні 1663 р. своїм універсалом оголошував, що його обрано гетьманом "на генеральной чёрной раде".

З точки зору І.Крип'якевича, чорною називали ту раду, яка скликалася з ініціативи простих козаків. В.Голобуцький розцінює чернецьку раду як таку, що скликалася козаками без дозволу гетьмана чи генеральної старшини.

Сучасники давали назву "чорної" повній за своїм складом раді, яка скликалася з ініціативи козацьких низів, проходила за їхньої активної участі та провідній ролі у прийнятті рішень.

Чергові засідання козацької ради призначалися в Січі на основі православних свят на Різдво, Великдень і Покрова. У разі необхідності вона могла скликатися і в будь-який інший час. Постійним місцем проведення козацької ради була Січ. Проте, оскільки рада являла собою орган військової влади, то прив'язаність до даного топографічного пункту не абсолютизувалася. Важливою, насамперед, була присутність війська [3, 330]. Звідси зрозумілим стає скликання ради під час походу в степу - у Сухій Діброві, поблизу Масловому Ставу. Перша коротка згадка про козацьку раду 1581 р. міститься у творі Бартоша Партоцького, де описувалася подорож на Запоріжжя польського шляхтича Самуеля Зборовського, який з прибуттям на Січ, був проголошений на раді гетьманом. Грунтовніші відомості зустрічаємо у щоденнику Еріха Лясоти – посла німецького імператора Рудольфа II в Україну (1594) [4, 104].

Загальновійськова рада козацької держави не мала встановленого місця і визначеної періодичності проведення. Кожного разу час, місце та мету проведення ради визначав гетьманський універсал, який передбачав скликання ради. Остання скликалася в міру необхідності під час військових походів за місцем розташування військ, а в мирний час – поблизу міст. Інколи, незалежно від часу, скликалися неординарні ради, на яких розглядалася широка палітра питань, або одне, але важливе для запоріжців. Відсутність законодавчо встановленої періодичності скликання загальновійськової ради стала однією з причин її занепаду.

Відповідно до козацького звичаю рада будувалася на принципах прямого народовладдя. Вона могла скликатися гетьманом, військовою старшиною або простими козаками. Але з утворенням держави рада, скликана козаками без санкції генерального уряду, вважалась "своєвільною".

Кількісний склад загальновійськової ради не був визначений законодавчо. У Запорізькій Січі до її складу входили усі козаки, участь останніх в роботі ради була їх правом. Але фактично козацьке військо у повному складі, як правило, участі у роботі ради не брало.

У першій половині XVII ст. у формуванні військової ради реєстрових козаків з'являються елементи виборності та представництва. На Корсунську раду 1632 р. прибули "изо всех украинских городов выборных черкас по пяти человек". Після утворення держави представницький принцип формування ради набуває розвитку і стає домінуючим. Переяславська рада 1654 р. та майже всі подальші ради мали представницький характер.

Загальновійськова рада 1668 р. під Будищами відбулася за участі всіх лівобережних і правобережних полків. Усі інші ради мали представницький характер.

Поширення представницького принципу формування загальновійськової ради зумовлювалося складною процедурою скликання всього війська, яке стало значно чисельнішим і дислокувалося на обширній території. Велика кількість учасників ради знижувала дієвість її функціонування. Використовуючи представницькі ради гетьман і старшина усували простих козаків від участі у вирішенні найважливіших державних справ.

Норма представництва встановлювалася в кожному конкретному випадку гетьманом і полковником. Формування козацьких делегацій на загальновійськову раду, що репрезентувала свої підрозділи, відбувалося у полках і сотнях. Хоча делегації мали назву "выборные Войска Запорожского", але фактично делегатів призначали полковники і сотники, або ж вибори мали формальний характер. Кількісний склад делегації не був визначений. На Корсунську раду 1657 р. прибули "полковники и сотники всех полков, а со всяким де сотником было черни человек по 20".

У архівних джерелах фахівці знаходять інформацію про те, що кожна сотня мала групу козаків, "дело гораздо знающих и к раде способных", які постійно репрезентували свої підрозділи на загальновійськовій раді.

І.Виговський, щоб удосконалити формування ради, мав намір провести реформу, за якою кожний полк мали представляти старшини і десять козаків. Але ця реформа не знайшла підтримки в середовищі козаків, які вбачали в ній обмеження "давніх прав і вольностей".

Отже, представницький принцип формування загальновійськової ради базувався на звичаях і не знайшов свого законодавчого закріплення. Не було юридичним чином встановлено принципи формування делегацій та норму представництва.

В окремих випадках участь у роботі загальновійськової ради брали представники не від усього війська, а лише від певної його частини. Такі ради називались неповними. Вони відбувалися тоді, коли гетьман з політичних міркувань не запрошував на раду частину полків або деякі полки самі відмовлялися брати участь у роботі ради. Неповними були рада

Ю. Хмельницького 1660 р. під Чудновом та ради наказного гетьмана Я.Сомка 1661 р. у Ніжині, 1662 р. у Козельці, 1663 р. у Ніжині та інші. [5, 493-500.].

На початку визвольної війни активну участь у загальновійськових радах брали запорожці. Після смерті Б.Хмельницького вони прагнули проводити незалежну від Гетьманщини політику. В одних випадках запорожці відмовлялися брати участь у військових радах, демонструючи цим своє негативне становлення до питань, що розглядала рада. Вони ігнорували Переяславську раду 1658 р. В інших випадках Запорізька Січ, навпаки, проявляла активність, претендувала на свою особливу роль у проведенні загальновійськової ради. З її ініціативи у Ніжині відбулася чорна рада 1663 р., яка обрала гетьманом І.Брюховецького. Але після невдалої спроби обрати в 1668 р. гетьманом І.Сірка запорожці не брали участі в загальновійськових радах Лівобережної України.

У роботі загальновійськової ради мали право брати участь делегації від міщан. У разі необхідності гетьман і полковники запрошували на раду представників від магістратів і ратуш, як правило, тих міст, що знаходились поблизу місця проведення ради. В роботі Глухівської ради 1669 р., взяли участь 36 представників від 10 міст. Законодавство не закріпило принципи формування та кількісний склад делегацій від міст.

У першій половині XVII ст. у військових радах реєстрових козаків іноді брали участь представники від православного духовенства. У 1621 р. на раді у Сухій Діброві був присутній митрополит І.Борецький, якого супроводжували близько 300 священників і 50 ченців.

З утворенням держави представники від церкви були присутні на всіх радах, за винятком тих, що відбувалися під час походу. Духовенство на раді репрезентували київський митрополит та інші вищі духовні ієрархи, котрих персонально запрошував гетьман або генеральна старшина. Представники церкви освячували раду і мали значний вплив на її учасників.

Не допускались до участі в загальновійськовій раді селяни. На початку визвольної війни вони масово вступили до війська Б.Хмельницького та брали участь у радах 1648 р. Проте це вже були покозачені селяни. Селяни допускалися на раду за надзвичайних умов. Так, вони налічували близько половини учасників загальновійськової ради 1651 р. під Берестечком. Імовірно, що за відсутності контролю та чіткого розмежування статусу населених пунктів селяни разом з делегаціями від містечок були учасниками Ніжинської ради 1663 р.

Не мали права брати участь у роботі загальновійськової ради жінки, психічно хворі та неповнолітні особи. Гетьман міг позбавити права на участь у раді осіб, що вчинили державний злочин, або тих, чия присутність на раді була небажана. В листопаді 1648 р. Б.Хмельницький не допустив на загальновійськову раду полковників М.Кривоноса і П. Половацького, які виступали проти замирення з Польщею. Починаючи з Переяславської ради 1654 р. майже у всіх наступних загальновійськових радах брали участь делегації держави-протектора – Росії.

Іноді генеральний уряд запрошував на загальну військову раду спостерігачів від іноземних держав. На Корсунську раду 1657 р., яка обрала гетьманом І.Виговського, прибули послы від Австрії, Кримського ханства, Молдавії, Польщі, Туреччини та Швеції.

Отже, козацький звичай лише в загальних рисах окреслював кількісний склад учасників ради. Склад загальновійськової ради міг бути випадковим або, навпаки, спеціально підбирався гетьманом і старшиною для прийняття необхідного їм рішення.

Регламент діяльності загальновійськової ради не був чітко визначений і законодавчо закріплений. Процедура винесення питань на розгляд ради, обговорення запропонованих питань та прийняття рішень мали вкрай примітивний характер. Гетьман і старшина виконували основні організаційні функції: оголошува-

ли початок роботи ради, закривали або переносили її засідання на інший час, виносили на розгляд питання, здійснювали нагляд за додержанням процедури, фіксували рішення ради.

За звичаєм козаки мали право обговорювати справи, винесені на розгляд ради, видавати власні пропозиції. Будь-яке питання рада ухвалювала простою більшістю голосів. Голосування мало відкритий персональний характер, відбувалося за допомогою вигуків, а в разі прийняття схвального рішення – і підкиданням шапок. Підрахунок голосів не проводився, старшина і самі голосуючі на слух чи візуально визначали наслідки голосування.

Коли голоси учасників ради під час голосування розподілялися приблизно порівну і козаки не могли досягти між собою компромісу, рада могла перетворитись на побоїще, як це сталося на Ніжинській чорній раді 1663р. Недосконалістю процедури ведення ради з метою прийняття вигідних для себе рішень користувалася козацька старшина.

У своїй діяльності загальновійськова рада була доволі не передбачуваним органом. Надто часто козаки, приймаючи рішення, керувались власними емоціями.

Залежно від обставин рада могла завершити роботу за декілька годин. Але, якщо учасники ради не досягли згоди, її засідання проводилися впродовж кількох днів або переносилися на інший час.

До компетенції загальновійськової ради належали: прийняття законів, рішень з питань війни і миру, судочинство, ратифікація міждержавних угод, вибори гетьмана і генеральної старшини.

На підставі звичаю рада мала право обирати та звільняти гетьмана і генеральну старшину, а в разі вчинення ними тяжких державних злочинів судити їх. Переяславсько-Московська угода 1654 р. законодавчо закріпила за військовою радою право обирати гетьмана, а ст.7 Переяславської угоди 1659 р. встановила, що обирати гетьмана рада може лише "по указу великого государя". З тексту Глухівської та Конотопської угод це обмеження було вилучено, але ст.6 Коломацької угоди відновила чинність названої норми.

Переяславсько-Московська угода 1654 р., встановивши довічний характер гетьманства, лишила загальновійськову раду права позбавляти гетьмана влади. Проте ст.7 Переяславської угоди 1659 р. відновила право ради з санкції царя позбавляти

гетьмана влади. Аналогічну норму містили ст. 20 Глухівської угоди 1669 р., ст.6 Переяславської угоди 1674 р., ст.6 Коломацької угоди 1687 р.

Стаття 7 Переяславської договору 1659 р., ст.20 Глухівської угоди 1669 р., та ст.6 Переяславського договору 1674 р. визнавала за радою право на підставі царського указу, в зв'язку із звинуваченням гетьмана в державній зраді, чинити над ним суд.

Фактично загальновійськова рада тільки обирала гетьмана та генеральну старшину і жодного разу не скористалася правом позбавити їх займаних посад та вчинити над ними суд.

Посада гетьмана і у реєстровців була виборною. За традицією, що передбачала вибори отамана радою, реєстрові козаки наприкінці XVI ст. починають обирати своїх гетьманів на загальновійськовій раді. Попередньо вони висували одного або кількох кандидатів на гетьманство і, об'єднавшись у групи, активно агітували за них. Претендувати на посаду гетьмана могли реєстровці, що мали досвід управління воєнними походами. Звичай не передбачав військового, освітнього чи майнового цензу, не встановлював обмежень за походженням та національністю. Після укладення брестської церковної унії 1596 р. право на гетьманство реєстровці визначають тільки за православними.

Починаючи з першої половини XVII ст. реєстровці та низові козаки іноді разом обирали гетьмана. Але Річ Посполита їх не визнавала. Домагання реєстрових козаків узаконити вибори гетьмана відхилялися польським урядом. Ординація 1625 р. надала козакам право попередньо обирати кандидата на гетьмана, якого від імені короля затверджував коронний гетьман.

Не зазнав змін козацький звичай стосовно вимог до кандидатів на гетьманство в Українській козацькій державі. Березневі Переяславські статті (1659 р.) підтвердили виключне право представників козацького стану претендувати на посаду гетьмана. Стаття 8. Переяславської угоди 1659 р. заборонила посідати керівні посади "новокрещенным иноземцам" і представникам будь-яких конфесій, "криме православных христиан". Пункти 9 і 10 цієї угоди позбавляли права І.Виговського, членів його родини і соратників посідати місце в старшинських урядах.

Відповідно до козацького права на посаду гетьмана претендували виключно представники козацького стану: Б.Хмель-

ницький, І.Виговський, Ю.Хмельницький та І.Мазепа – вихідці з дрібної української шляхти. Були винятки: І.Самойлович походив з родини священика, а Д.Многogrішний – із селян.

Здебільшого гетьмани були освічені особи. Б.Хмельницький, І.Виговський, Ю.Хмельницький, І.Самойлович, І.Мазепа одержали освіту в Києво-Могилянській колегії, пізніше академії. Лише Д.Многogrішний мав початкову освіту. Б.Хмельницький, І.Виговський, Д.Многogrішний, І.Самойлович, І.Мазепа мали необхідний воєнно-політичний досвід. Тому небезпідставно в 1647 р. король Владислав IV мав намір призначити Б.Хмельницького козацьким гетьманом. І.Виговський, Д.Многogrішний, І.Самойлович, І.Мазепа тривалий час перебували на посадах генеральних старшин та полковників.

За козацьким звичаєм вибір гетьмана відбувався на загальновійськовій раді. Старшини запитували в учасників ради, кого б вони хотіли мати гетьманом. У відповідь козаки вигукували ім'я бажаного кандидата. Підрахунок голосів не проводився, результат виборів визначався візуально. Обраним вважався той, хто одержав просту більшість голосів. Якщо жоден з кандидатів не мав підтримки більшості, через деякий час проводилися повторні вибори. Коли голоси між кандидатами розподілялися приблизно порівну, а сторони не хотіли визнати свою поразку, вибори могли перетворитися на війну.

За звичаєм кандидат повинен був двічі відмовитися від гетьманства і лише за третім разом погодитися на умовляння козаків.

Новообраного гетьмана ставили на стіл, покриваючи військовим прапором, схиляли над ним бунчук, салютували з мушкетів. Гетьман і військо склали один одному присягу, а на честь новообраного гетьмана в церкві служили молебень.

З кінця XVI ст. складається практика узгодження кандидатури майбутнього гетьмана між козацькими делегаціями та польськими комісарами. Якщо рада обирала узгодженого кандидата, його затверджував король.

З 1654 р. про вибори гетьмана генеральний уряд повинен був інформувати Москву: "кого на гетьмана оберут и о том писати к нам великому государю". Після виборів гетьман мусив скласти присягу на вірність цареві.

Переяславські статті (1659 р.) обмежили вільний вибір гетьмана. Стаття 4 встановлювала: "по обранню, гетману ездить к великому государю царю" для вручення клейнод і жалуваної грамоти.

Коли на початку 1663 р. Ю.Хмельницький зрікся влади, а в Чигирині відбулися вибори правобережного гетьмана, царський уряд санкціонував вибори гетьмана Лівобережної України. Стаття 7 цієї угоди заборонила без санкції царя переобирати гетьмана за порушення ним козацьких звичаїв. Правову норму, ідентичну названій, містили ст. 20 Глухівської угоди, ст.6 Переяславської угоди 1674 р. та ст.1 Коломацької угоди.

Відповідно до п. 3 Батуринських статей та п. 3 Московських статей вибори гетьмана повинні були відбутися в присутності царських послів, клейноди вилучалися до інвеститури нового гетьмана. Так, царський уряд призначив проведення виборів на червень 1663 р. у Ніжині. Представником царя на раду направлено князя Д. Велико-Гагіна на чолі 7-8 тис. ратних людей. Офіційно на нього покладалась організація виборів та нагляд за додержанням законності.

Глухівська угода скасувала чинність ст. 4 Переяславської угоди 1659р., але п.6 Коломацьких статей встановлював обмеження відносно виборів гетьмана, "без челобития и без указа великих государей... гетмана не обирать".

Термін перебування на посаді реєстрового гетьмана польські урядові акти кінця XVI – першої половини XVII ст. не встановлювали. Таким чином, Річ Посполита могла будь коли позбавити гетьмана влади. Загальновійськова рада, керуючись звичаєм, за порушення "давніх прав і вольностей" могла в будь-який час усунути гетьмана з посади. Тому термін його повноважень одержав назву "до ласки войскової". Гетьман сам міг добровільно зректися влади – покласти булаву перед радою. Але в козацькій державі спостерігалось прагнення гетьмана закріпити за собою владу довічно, починаючи з Березневих статей 1654 р. Проте одночасно договори другої половини XVII ст. передбачали право царя та Війська Запорізького позбавляти гетьмана посади.

З метою встановлення спадкового гетьманства Б.Хмельницький вніс до реєстру 1649 р. другим після себе ім'я сина Тимоша та присвоїв йому "титул гетьманича". З 1650 р. Б.Хмельницький намагається встановити родинні зв'язки з представниками інших монархічних династій. У 1652 р. йому вдало-

ся одружити Тимоша з донькою молдавського господаря В.Лупула-Розандою. В такий спосіб Б.Хмельницький намагався наблизитись до становища короля у Західній Європі, де подібні зв'язки були правилом. Загибель Тимоша змусила Б.Хмельницького передати гетьманство молодшому синові Юрію. Скликана ним у квітні 1657 р. у Курсуні рада старшин за участі війтів та бургомістрів проголосила Юрія спадкоємцем. Після смерті Б.Хмельницького 6 серпня 1657 р. 16 річний Ю.Хмельницький без виборів стає повновладним гетьманом.

До спадкового гетьманства тяготив і В.Виговський. Відсилаючи посольство до Варшави навесні 1659 р., він доручив йому домагатися, щоб після його смерті "без жодних виборів" брат Данило "успадкував Велике Гетьманство і Київське воеводство", а інший брат Костянтин "успадкував би тільки воеводство". В подальшому ідея спадкового гетьманства знайшла своє відображення в політиці наступних гетьманів. Д.Многогрішний призначив брата Василя наказним гетьманом і називав його своїм наступником. І.Самойлович намагався передати гетьманство своїм синам: спочатку старшому Семенові, потім Григорію, а далі – молодшому Якову. І.Мазепа, що не мав прямих нащадків, тому передав гетьманську владу своїм племінникам: наказному гетьману І.Обидовському, а згодом В.Войнаровському. Навіть П.Дорошенко, якого відомий історик Д.Дорошенко називав "найбільш конституційним гетьманом, що дотримувався старих козацьких традицій", прагнув "вічного гетьманства" та передачі влади сини і внуку його "неодмінно".

Проти довічного і спадкового гетьманства виступало козацтво Запорізької Січі, адже це суперечило "давнім правам і вольностям". У цьому не була зацікавлена і козацька старшина, влада якої в такому разі значно обмежувалася. Так, на Переяславській раді 1659 р. Ю.Крижанич говорив: "Гетьмани не будут по смерть, на трилетие". Супротивниками утвердження династії Хмельницьких виступали київський митрополит С.Косів і полковник Д.Барабаш.

Не дивлячись на панування ідеї довічної і спадкової влади в середовищі гетьманів, втілення її в життя козацької держави не відбулося.

Крім гетьмана козаки обирали полковників. Ще наприкінці XVI ст. Річ Посполита запровадила коди реєстрового козацького війська на полки. Сеймова ординація 1601 р. передбачала

створення чотирьох полків по 500 козаків у кожному. Військо П.Сагайдачного в 1621 р. під Хотиним налічувало 15 полків у середньому по 2-3 тисячі козаків у кожному. Але польський уряд допускав формування більшості козацьких полків тимчасово, на період війни, та дозволяв їм розміщуватись тільки в пониженнях Дніпра. Ординація 1625 р. визнавала розміщення шести полків на території Корсунського, Черкаського і Чигиринського староств.

На початку визвольної війни за рішенням генерального уряду та з ініціативи повсталого народу формуються нові полки. На підставі Зборівської угоди 1649 р. старшинська рада у Корсуні прийняла рішення про поділ 40-тисячного війська на 16 полків. На початку 1649 р. на визвольній території України кожен полк мав свою закріплену за ним територію. Функції ліквідованої польської адміністрації взяли на себе полкові і сотенні уряди. Формується полково-сотенний адміністративно-територіальний поділ. З 1649 р. на визволеній території України полковник виконував функції не тільки командувача полку, а й глави однойменної адміністративно-територіальної одиниці.

На посаду полковника могли претендувати представники козацького стану, особи, що мали військовий досвід, народжені у законному шлюбі, православні. Звичай не передбачав національно-етнічного, військового, майнового чи освітнього цензу.

Переяславські статті 1659 р. закріпили норму, за якою на посаду полковника мали право претендувати тільки ті козаки, що входили до складу даного полку "чтоб выбрать в войско полковников на раде, кого меж себя излюбят из своих полковников, а из иных полковников из других полков не выбирать".

Заборонялося також обіймати посаду полковника "неправославним христіанам", "новокрещенным инозецам" та прибічникам І.Виговського.

Відповідно до звичаю право обирати полковників належало загальновійськовій раді та полковій козацькій раді. Переяславські статті 1654 р. закріпили вибори полковника загальновійськовою радою. Але такий спосіб формування уряду полковника не набув практичного розвитку. Відомі тільки окремі поодинокі випадки виборів полковників разом з гетьманом і генеральною старшиною на загальновійськовій раді.

Вибори полковників полковими козацькими радами відбувалися частіше. "Елекція на полковництво" відбувалася на повній або неповній полковій раді. Незалежно від складу ради вибори проводилися в два тури. Під час першого туру сотенні козацькі ради висували та попередньо обирали кандидатів у полковники.

За результатами першого туру виборів гетьман приймав універсал, яким встановлював час і місце проведення другого туру. До полкового міста, де, за правилом проходили вибори, гетьман надсилав своїх представників. Так, за ходом виборів 1690 р. переяславського полковника спостерігали військові товариші З.Шийкевич, Я.Журахівський та ніжинський сотник В.Гуменський. Полтавського полковника у 1691 р. рада обирала під наглядом генерального судді Ф.Прокоповича. Представники генерального уряду перед виборами проводили нараду з полковою старшиною і сотниками, на якій остаточно узгоджували позиції стосовно процедури виборів та кандидатів на полковництво.

Вибори на повній полковій козацькій раді починалися з того, що головуючи – представник гетьмана або один із полкових старшин, запитував у присутніх, кого б вони хотіли мати у себе полковником. У відповідь козаки вигукували прізвище бажаного кандидата. Підрахунок голосів не проводився, обраним вважався той кандидат, за якого вигукнула явна більшість учасників ради. Така система виборів до кінця XVII ст. діяла у Полтавському і Миргородському полках.

Яскраву картину виборів полковників представницького полковою радою дає документ про вибори 1690 р. переяславського полковника. Участь в раді брали полкові старшини, значні товариші, представники від 17 сотень та переяславського магістрату. Учасники ради, сидячи "серед двору" полкового уряду слухали універсал про вибори полковника. Потім кожна делегація проводила коротку нараду і рада розпочинала голосування, яке проводилося шляхом подання голосів, які збирав полковий осавул. Полкові старшини, городовий отаман та значні товариші голосували персонально, всі інші – в складі своїх делегацій, кожна з яких мала один голос. Голосування виявило, що кандидатів на полковництво було два – І.Лисенко і К.Мокієвський. Голоси між ними розподілились таким чином: за І.Лисенка віддали свої воти полковий обозний, полковий суддя, три значні това-

риші, представники 15 сотень та міщани, за К.Мокієвського – полковий писар, осавул, хорунжий, городовий отаман, один значний товариш і представники двох сотень. Отже, перемогу одержав І.Лисенко.

Новообраному полковнику за старим козацьким звичаєм старшина та козаки вручали відзнаки полковницького уряду, покривали його шапками і стріляли "дрібним вогнем". З часів гетьманування І.Самойловича полковницькі клейноди вручав сам гетьман або його представники. Офіційним документом, що засвідчує вступ на посаду новообраного полковника, був гетьманський універсал, який, за правилом, вручали його разом з клейнодами. Але ж, ігноруючи "давні права та вольності козацькі", рада полкових старшин намагалася привласнити права обирати полковника. Так, І.Брюховецький у 1666 р. повідомив цареві, що на посаду ніжинського полковника "выбрали со всего старшиною Артема Мартынова".

Старшинська рада в 1669 р. у Новгород-Сіверську обрала Ф.Уманця ніжинським полковником. У 1682 р. на з'їзді старшини у Батурині "сонетом всей старшини чин полковника переяславського вручили... Костянтину Соланине...".

Вибори полковників повною козацькою радою, яка носила некерований, не передбачуваний характер, не влаштовували гетьмана і старшину. Для того, щоб обрати бажаного кандидата, старшини нерідко вдавались до підкупу козаків, а якщо це не спрацьовувало – визнавали вибори недійсними. Щоб перешкодити вибору небажаного кандидата, при Б.Хмельницькому запроваджується проведення виборів полковників на неповній козацькій раді.

Часто всупереч козацькому звичаю широко практикувало призначення полковників гетьманами. З метою створення ілюзії додержання "давніх прав та вольностей козацьких" представники генерального уряду, зачитували гетьманський універсал про призначення полковника та вручення йому клейноди перед особовим складом всього полку. Іноді гетьмани скасовували рішення полкової ради про вибори полковника. В 1696 р. І.Мазепа скасував ухвалу полкової козацької ради Київського полку, яка обрала Солонину та своєю владою поновив на уряді К.Мокієвського.

Починаючи з гетьманування І.Виговського, царський уряд намагається безпосередньо призначати полковників. Так, воєвода Г.Ромадановський в 1658 р. "велел быть в Прилуцком полку в полковниках на Петорово место Дорошенку Якову Воронченку, до указа великого государя". Проте таку норму україно-московські договори не узаконили. Генеральний уряд мав лише узгоджувати з Москвою кандидатів у полковники та інформувати про вибори чи призначення нового полковника. Переяславські статті 1659 р. запровадили приведення полковників до присяги на вірність російському цареві.

За гетьманування І.Самойловича і І.Мазепи генеральний уряд мусив інформувати царя про призначення і усунення полковників.

Відповідно до звичаю козацтва посада полковника була строковою. Термін повноважень полковника визначався "до ласки войскової"- загальновійськова або полкова козацька рада мала право будь-коли позбавити полковника займаної посади. Полковник міг добровільно скласти з себе повноваження перед радою. Переяславські статті (1659 р) закріпили право загальновійскової ради на відставку полковників. Порушуючи козацькі звичаї полковників звільняли гетьмани, внаслідок чого термін їх повноважень одержав назву "до ласки реймантарской". А царський уряд нерідко позбавляв полковників займаних посад на підставі звинувачення їх у державній зраді. Так були позбавлені своїх посад полковники Данило і Василь Виговські, Г.Гуляницький, А.Жданович.

У першій половині XVII ст. у козацькому війську почало формуватися полкова старшина. Звичай відводив їй другорядну роль порівняно з полковою козацькою радою. З утворенням держави рада полкової старшини стає одним з органів полкового уряду.

Раду полкової старшини скликав полковник, яка проводила засідання у вузькому та розширеному складі. В роботі вузького складу старшинської ради брали участь городовий отаман і полкові старшини, яка скликалась майже щоденно для вирішення поточних справ управління полком.

Учасниками розширеної полкової ради, крім полкових старшин, були значкові військові товариші, сотники, сотенні старшини, вйти, бургомістри, представники від духовенства.

Рада полкової старшини не мала визначеної періодичності скликання. Досить часто вона збиралася після проведення ради старшини генерального уряду. Козацький звичай вимагав прийняття ухвал радою старшин шляхом голосування. Проте в дійсності рішення ради цілком залежало від полковника та декількох найвпливовіших полкових старшин. Рада також висувала кандидатів у полковники та полкові старшини, мала право затверджувати або скасувати рішення полковника, але на практиці це відбувалося дуже рідко.

Друге місце після полковника україно-російські угоди другої половини XVII ст. формально зберігали за осавулами. Починаючи з 70-х років XVII ст. обов'язки першого заступника полковника виконував полковий обозний.

За козацьким звичаєм передбачався інститут наказних полкових старшин, які призначалися полковником з числа значкових військових товаришів та молодших полкових старшин. Полкову старшину обирали та звільняли за звичаєм, полкова козацька рада.

Другі Переяславські статті передбачали вибори "начальник людей", тобто старшин, радою "всей черни". Але вибори полкової старшини радою до кінця XVII ст. збереглися тільки в Полтавському і Миргородському полках, хоча і там вони носили формальний характер. Натомість вже Б.Хмельницький практикував призначення і звільнення полкових старшин гетьманом та полковниками.

Крім полкової старшини діяв ще сотенний уряд, до складу якого входили сотник, сотенна старшина і сотенна канцелярія. В необхідних випадках скликалися ради сотенних старшин – одининні з полковою радою, які почали формуватись з прийняттям ординації 1625 р.

До засідань розширеної сотенної ради старшин залучалися знатні військові товариші, отамани, представники від ратуші. Як, правило, вона збиралась після проведення загальновійськової або полкової ради.

В роботі вузького складу ради брали участь городовий отаман і сотенні старшини, які збирались кожного дня для вирішення поточних справ управління сотнею.

Козацький звичай вимагав прийняття рішень сотенної ради шляхом голосування, а в реальному житті ухвала ради залежала від сотника та його найближчого оточення.

В козацькій державі сотника обирали відповідно до "давніх прав і вольностей". Ініціювати цей вибір міг генеральний, полковий та сотенний уряд. На попередньому етапі виборів козаки, об'єднавшись у групи, висували кандидатів у сотники. Претендувати на посаду сотника могли представники козацького стану. У сотники обирали військових та бунчукових товаришів, полкових і сотенних старшин, городових та курінних отаманів, в окремих випадках – простих козаків. Сотниками ставили не тільки козаків, а й вихідців з шляхти та міщанства. У реєстрі 1649 р. з 241 сотника – 15 були шляхтичі. Крім українців до сотницького уряду нерідко входили росіяни, поляки, білоруси, серби, молдавани, татари. Але Другі Переяславські статті заборонили займати посаду в старшинському уряді "новохрещеним іноземцям і представникам будь-яких конфесій", крім православних християн.

Вибори сотника проводились за участю усіх козаків сотні, тобто на повній сотенній раді. Під час ради сотенні старшини запитували козаків, кого б вони хотіли мати за сотника. У відповідь козаки виголювали імена своїх кандидатів. Обраним вважався той, хто отримував просту більшість голосів. Якщо жодень з кандидатів не одержував підтримки більшості або голоси розподілялися приблизно порівну між двома з них, через певний час проводились повторні вибори. Новообраного сотника козаки покривали шапками, посипали землею та проголошували "сирно", що означало посадження на стіл – надання уряду.

Вибори сотника затверджував гетьман чи полковник. Представник генерального чи полкового уряду перед особовим складом сотні зачитував універсал про затвердження сотника і вручав сотникові клейноди – хоругву і келен (чакан).

Проте така процедура виборів нерідко носила некерований не передбачуваний характер і тому не влаштовувала козацьку старшину. В результаті поширився інший варіант виборів, за яким кандидатуру сотника попередньо визначав вищий уряд або сотенна старшина і вони нав'язували її козакам – виборцям.

Раду сотні скликали гетьман чи полковник, яка проходила за участю їхнього представника. Завчасно попереджена старшиною група козаків активно голосувала за наміченого кандидата. Після голосування представник вищого уряду оголошував вибори такими, що відбулися, зачитував універсал і вручав новому сотникові клейноди. Вибори сотника без санкції генерального чи полкового уряду вважалися недійсними.

Загалом же виборність сотників збереглась більшою мірою, ніж полковників. Але вже за часів Б.Хмельницького, поряд з обранням сотників радою практикується призначення на сотенний уряд гетьманом або полковником. За І.Самойловича та І.Мазепи призначення в більшості полків стає основним способом формування уряду сотника, що було грубим порушенням козацького звичаю. Процедура призначення сотника відбувалася в урочистій обстановці перед козаками усієї сотні, що створювало ілюзію додержання "давніх прав вольностей".

За козацьким звичаєм не тільки право обрання, а й звільнення сотників з посади належало сотенній раді і термін їх повноважень одержав назву "до ласки войскової". Водночас, починаючи з гетьманування Б.Хмельницького, особливо в останній чверті XVII ст. практикується усунення сотницького уряду за рішенням гетьмана. Відповідно термін повноважень сотників визначався "до ласки рейментарской". Так, І.Самойлович у 1680 р. звільнив олишівського сотника С.Супруненка і призначив нового – Л.Шрамченка, в 1681 р. позбавив уряду конотопського сотника І.Ждана і призначив Ф.Кандибу.

Усунення сотників з посади радою до кінця XVII ст. збереглося тільки в Миргородському та Полтавському полках. Проте рішення ради затверджувалось гетьманським універсалом.

В цілому, сотенна рада – однотипна із загальновійськовою та полковою радами. Ще реєстрові козаки наприкінці XVI у першій половині XVII ст. для виборів сотенної старшини скликали раду. Сеймові постанови 1614 та 1625 рр. забороняли козакам збиратися до "купи". Ординація 1638 р. визнала право козаків обирати сотників і отаманів на раді. За традицією право скликати сотенну раду належало сотникові, сотенній старшині та козакам. На початку визвольної війни, з ініціативи рядових козаків, показаних селян і міщан відбулося безліч рад, які приймали рішення про утворення сотень, обирали старшину, вершили суд, брали на себе вирішення військових справ. Такі ради генеральний і полковий уряд називав свавільними, а їх рішення недійсними. Правочинною починає вважатися тільки та рада, скликання якої санкціонував генеральний або полковий уряд.

Козацький звичай не передбачав певної періодичності проведення сотенної ради. Учасники ради збиралися на заклик:

"У раду!" та звуки бубнів у встановленому місці – на центральному майдані сотенного містечка або в іншому зручному місці. Під час як загальновійськової, так і сотенної ради козаки розташовувалися у формі кола або півмісяця, а в центрі знаходилася сотенна старшина, представники від генерального і полкового урядів.

В роботі ради брали участь козаки сотні та запрошувалися представники від міщан. Випадки проведення представницьких сотенних рад невідомі. Свої ухвали сотенна рада приймала більшістю голосів криком та підкиданням шапок. Підрахунок голосів не проводився. Результати голосування старшина визначала візуально і на слух.

Сотенна рада мала повноваження органу козацького самоврядування; могла обирати і звільняти сотника та сотенну старшину, здійснювати судочинство, затверджувати чи скасовувати рішення сотника, обирати делегатів на загальновійськову і сотенну раду, попередньо обирати кандидатів у полковники, вирішувати військові, адміністративно-господарські, фінансові справи. Фактично ж своїм правом сотенна рада користувалась дуже рідко.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. сотенну раду витісняє сотенна рада старшин.

Сотенною козацькою радою, за звичаєм, передбачалися, одночасно з сотником, вибори і звільнення старшин. Обраних радою сотенних старшин (осавул, хорунжий, писар) повинен був затверджувати полковник, але часто вибори носили формальний характер і сотенну старшину, як і сотників, здебільшого призначали полковники.

Важливу роль у середовищі козацтва відігравав кошовий отаман, якому належала виконавча влада. Про значення цієї посади серед козацького товариства і характер виборів яскраво свідчать спостереження Гійома Левассера де Боплана: "коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це допомагає... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча (додає що) недостойний і для такої посади нездатний, далі ж однак, урочис-

то запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як усім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів... Потім усі один за одним, відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому" [5, 69]. Вибори кошового отамана знаменували кульмінаційний момент ради, оскільки від даної кандидатури значною мірою залежало життя на Січі протягом цілого року. Інші – старшини, суддя, осавул, як слушно підмітив Карстен Кулеке, "являлись прежде всего исполнителями общественной воли группы людей. Не от властолюбивых старшин исходила власть, напротив, главным авторитетом была казацкая общность, или, точнее, её воля. Поэтому успех зависел от способности руководителей интегрироваться в группу, знать её нужды, ибо только признаваемые каждым казаком приказы могли быть исполнены добровольно. Любое принуждение со стороны старшин для исполнения приказов или послушания со стороны казаков было невозможно, так как противоречило "казацкой демократии" [6, 29].

У житті запорізької громади особливе місце відводилося курінному отаманові – безпосередньому начальникові куреня, що був своєрідним козацьким земляцтвом. Курінний отаман обирався на курінній раді і не потребував затвердження на загальному зібранні козацького товариства. Він здійснював прийом до куреня нових козаків, розпоряджався майном куреня. За традицією лише той, хто обіймав певний час посаду курінного, міг реально претендувати на обрання кошовим отаманом Запорізької Січі.

Специфічне самоуправління з притаманними йому елементами демократії сприяло консолідації козацтва.

Однак козацька демократія не спиралася на міцний правничо-політичний фундамент: запорожці користувалися не писаними законами, а "стародавнім військовим звичаєм".

Будь-яка людська спільнота, як і суспільство в цілому, вимагає внутрішньої організації, відповідних правил людських стосунків. Їх регулювання здійснюється за допомогою певної системи соціальних норм або ж права. Для середньовічного українського суспільства характерною була наявність, поряд з кодифікованими нормами права, звичаєвого права, яке ґрунтувалося на основі усних усталених звичаїв та норм [7, 79]. Звичаєве право стало також запорукою існування далеких від державних

інституцій козацьких громад. Військовий характер лицарського ремесла зумовлював створення специфічних норм взаємовідносин у середовищі січового товариства. Як зауважив дослідник українського права А.П.Ткач [8, 28], особливого значення норми звичаєвого права набули в Січі, що перетворилися згодом в норми права. У внутрішніх законах і звичаях Січі вчувалось відлуння архаїчних норм і традицій (на радах прийняття рішень не більшістю, а методом загальної згоди, заборони допуску жінок тощо). Фундаментальні засади козацької спільноти (рівність та примат колективної волі та інтересів) більше нагадували модель архаїчних корпоративних союзів та чоловічих військових братств, пов'язаних взаємною клятвою.

Не вдалося уникнути козакам і абсолютистських владних тенденцій. Присягнувши гетьману на вірність, вони в усьому йому підкорялися.

Оцінюючи виборчі інститути козацтва, визначний мислитель М. Драгоманов передусім цінував громадську самоорганізацію як протипагу державній владі. У праці "Пропащий час. Українці під Московським царством (1654-1876 рр.)" [9, 569] він шкодує за тим, що старі українські самоврядні звичаї виборності були витіснені з життя під впливом московського самодержавства раніше, ніж встигли укорінитися в народній свідомості на основі не лише традиції, а й тогочасної політичної науки.

Можна припустити, що якби козацька республіка втрималась як незалежна держава, то попри неминучість деякого звуження виборності через зміцнення влади чиновників та панів, навряд чи була б повністю знищена "старосвітська звичайна вільність".

Отже, Запорізька Січ була своєрідною перехідною моделлю між професійною общиною і повноцінною державою, суть якої полягала у самоврядній структурі народної самооборони та господарській формі самовиживання в умовах вакууму державної влади та постійної воєнної небезпеки. Низка внутрішніх вад та несприятливі зовнішні впливи не дозволили цій перехідній моделі перерости у нову якість, однак, вона стала ескізом української державності, народженої, у процесі національної революції середини XVII ст.

Література

1. Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654-1665. – К., 2001. – 533с.; Заборовский Л.В. Переяславська Рада и московские соглашения 1654 года // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997; Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – 885с.; Смолій В.А., Степанов В.С. Богдан Хмельницький – соціально-політичний портрет. – К., 1995; Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали ІУ Всеукраїнських історичних читань. – К., Черкаси. 1994. – 200 с.; Яковенко Н. Розяттий світ: Україна – Русь у переддень Хмельниччини // Сучасність. – 1994. - №10 та інші.
2. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991; Гуржій О.І. Українська козацька держава в II половині ХУІІ ст. – К., 1992; Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К.; 1991; Шевчук В. Козацька держава. – К., 1995. – 387 с.; Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків у 3т. – Львів, 1990-1992 та інші.
3. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорізької // Праці комісії для вилучання історії західноукраїнського та вкраїнського права. – К., 1927. – Вип. 3.
4. Лясота Еріх. Щоденник // Жовтень. 1984. - № 10.
5. Гійом Лебассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Москові до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. – К., 1990.
6. Кумке К. К вопросу о термине "козак - козачество", относящемуся к ХУІ – ХУІІ вв // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1991. – Вип. 1.
7. Пашук А.Й. Суд і судочинство на лівобережній Україні в ХУІІ – ХУІІІ ст. (1648 - 1782). – Львів, 1967.
8. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. – К., 1968.
9. Драгоманов М. Пропавший час. Українці під Московським царством (1654 – 1876рр.). // Вибране. – К., 1991.